

تشابهات و تمایزات اسلام سنتی سید حسین نصر و اسلام اجتماعی و تمدنی فتح الله

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۵/۲۴

ساسان کابلی^۱

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۸/۵

سعید اسلامی^۲کمال پولادی^۳

چکیده

سه الگو درباره ارتباط نهاد دین و دولت در اندیشه سیاسی شیعه وجود دارد. اندیشه سیاسی سید حسین نصر در زمره اندیشه‌های سیاسی اسلامی است. در این پژوهش تلاش بر آن است که ضمن هستی‌شناسی اسلام سنتی، تبارشناسی اسلام اجتماعی و اسلام تمدنی بررسی سوانح زندگی و سیمای فکری سید حسین نصر و فتح الله گولن. رابطه دین و دولت در اندیشه اسلام سنتی سید حسین نصر و اسلام تمدنی و اجتماعی فتح الله گولن به رو مقایسه‌ای تحلیل و مورد بررسی قرار گیرد. نوع پژوهش بر اساس هدف کاربردی است و به لحاظ ماهیت پژوهش، تطبیقی، توصیفی و تحلیل داده‌ها و یافته‌ها هست. روش گردآوری داده‌ها، مشاهده و مطالعه است که از طریق مراجعه به کتابخانه و آرشیو اسناد و مدارک و جستجو در شبکه‌های اینترنتی انجام شده است. نتایج پژوهش نشان داده‌اند که: رابطه دین و دولت در اسلام سید حسین نصر مبتنی بر رابطه ادغام و اتحاد و رابطه دین و دولت در اسلام اجتماعی و تمدنی فتح الله گولن مبتنی بر الگوی تعامل هست.

کلمات کلیدی: تشابهات و تمایزات اسلام، اسلام سنتی، سید حسین نصر، فتح‌الله گولن، سکولاریسم.

^۱ دانشجوی دکتری گروه علوم سیاسی. واحد چالوس. دانشگاه آزاد اسلامی. چالوس، ایران، sasankaboli3968@gmail.com

^۲ دانشیار گروه علوم سیاسی. واحد چالوس. دانشگاه آزاد اسلامی. چالوس. ایران (نویسنده مسئول). eslameesaed44@gmail.com

^۳ استادیار گروه علوم سیاسی. واحد چالوس. دانشگاه آزاد اسلامی. چالوس، ایران. kamal.pouladi@gmail.com

سه الگو درباره ارتباط نهاد دین و دولت در اندیشه سیاسی شیعه وجود دارد. الگو اول مبتنی بر ادغام و اتحاد است. الگو و مدم دوم مبتنی بر تعامل و همکاری می‌باشد. اما الگو و مدل سوم بر استقلال و جدایی

تــأکــیــد مــی‌کــنــد

سید حسین نصر در نگاه سنت‌گرایانه خود، حس، عقل، تجربه و شهود را جزء منابع شناخت می‌داند، ولی بنیان اساسی معرفت در اسلام را وحی الهی می‌داند که در قالب کتاب مقدس مسلمین (قرآن) به زبان بشری نازل شده است. سید حسین نصر در قرائتی سنت‌گرایانه اعتقاد دارد که اولاً همه ادیان بزرگ و ماندگار در جهان، سرچشمه الهی دارند؛ ثانیاً باوجود اختلافات ظاهری از وحدت باطنی برخوردارند. ثالثاً حکمت جاودان در همه آن‌ها محقق است (ابوزید، ۱۳۹۳).

اندیشه اسلام سنتی نصر در کتاب (قلب اسلام) او انعکاس یافته است. سنت در نظر او در یکسوی نظری به باورهای سنت‌گرایانی همچون گنون، کوماراسوامی، لینگز و شوان دارد و از سوی دیگر سنت در نظر نصر گوهره حکمت خالده است. در مقابل اسلام سنتی و سنت‌گرای نصر می‌توان اسلام اجتماعی و تمدنی را قرار می‌گیرد. اسلام اجتماعی یا تمدنی را باید شورش و واکنشی علیه اسلام سیاسی دانست. به‌رغم همپوشانی‌های محسوس و ملموس میان اسلام اجتماعی و اسلام تمدنی این دو واجد تمایزاتی نیز باهم هستند (ابوزید، ۱۳۹۳).

در این پژوهش تلاش بر آن است که رابطه دین و دولت در اندیشه اسلام سنتی سید حسین نصر و اسلام تمدنی و اجتماعی فتح‌الله گولن به روش تطبیقی مورد بررسی قرار گیرد. در این ارتباط بیشترین تلاش ممکن به‌عمل آمده تا به پرسش‌های پژوهش پاسخ مناسب داده شود.

۲- پیشینه تحقیق

بروز و ظهور گفتمان اسلام سنتی و اسلام اجتماعی و تمدنی موجب تدوین و نگارش پژوهش‌هایی از سوی پژوهشگران حوزه اندیشه سیاسی اسلام و ایران شده است. این پژوهش‌ها به‌تناوب در قالب کتاب و یا در قالب مقالات علمی و پژوهشی و مشخصاً در برخی از مجلات تخصصی چاپ و منتشر و در خدمت علاقه‌مندان موضوع قرار گرفته است. در این ارتباط: حقیقت، سید صادق (۱۳۹۸) پژوهشی را تحت عنوان (مبانی اندیشه سیاسی اسلام و ایران شده است. به نگارش درآورده است. این پژوهش که در قالب کتاب است، به همت انتشار سمت در خدمت علاقه‌مندان موضوع قرار گرفته است. در این کتاب نویسنده ضمن تبیین جایگاه سیاست در طبقه‌بندی دانش اسلامی و همچنین تبیین مبانی کلامی اندیشه سیاسی اسلامی به ارتباط دین و سیاست و همچنین به ارتباط دین با دولت در تاریخ اندیشه سیاسی شیعه پرداخته است (حقیقت، ۱۳۹۳ و ۱۳۸۵).

فیرحی، داود (۱۳۸۸) کتابی را تحت عنوان (نظام سیاسی و دولت در اسلام) را به نگارش درآورده است. چاپ هفتم این کتاب به همت نشر سمت در خدمت علاقه‌مندان موضوع قرار گرفته است. در

این کتاب نویسنده، به تشریح مفاهیم نظام سیاسی و دولت و همچنین سیمای عمومی نظام سیاسی و دولت در اسلام و همچنین تحولات نظریه‌های نظام سیاسی در اسلام پرداخته است. بخشی از کتاب نیز به نظریه‌های نظام سیاسی شیعه اختصاص یافته است (فیرحی، ۱۳۸۸).

بروجردی، مهرزاد (۱۳۸۸) کتابی را تحت عنوان (روشنفکران ایرانی و غرب) به نگارش درآورده است. این کتاب به وسیله جمشید شیرازی ترجمه و به همت نشر فرزانه چاپ و در خدمت علاقه‌مندان موضوع قرار گرفته است. نویسنده در این کتاب با بهره‌گیری از سنت شرق‌شناسی و شرق‌شناسی وارونه و همچنین بهره‌گیری از آثار میشل فوکو و ادوارد سعید نشان می‌دهد که روشنفکران ایرانی چگونه از درک کم‌وبیش نادرستی که از غرب داشته‌اند، برای شکل دادن به هویت خود استفاده کرده‌اند و متقابلاً چگونه ایران را به شکلی منفی جلوه‌گر ساخته‌اند تا از این امر برای اثبات برتری فرهنگی خود سود جویند. بروجردی همچنین استدلال می‌کند که روشنفکر ایرانی چگونه عمیقاً و امدار اندیشه و فکر غرب هستند که در واقع مبنای فرهنگی تلاش مداوم آن‌ها در جهت شکل دادن و اثبات هویت و موجودیت آن‌ها به شمار می‌رود. در فرازی از این کتاب نویسنده نوع نگاه سید حسین نصر به عنوان نماینده اسلام سنتی و سیاسی را مورد بررسی و تشریح قرار داده است (بروجردی، ۱۳۸۸).

میر سیاسی، علی (۱۳۸۵) کتابی را تحت عنوان (تاریخ روشنفکری معاصر ایران) به نگارش درآورده است. این کتاب به وسیله عباس مخبر ترجمه و چاپ چهارم آن به همت نشر توسعه در خدمت علاقه‌مندان موضوع قرار گرفته است. در فرازی از این کتاب به اسلام سنتی یا اسلام سیاسی نیز اشاره شده و حتی نویسنده فراز اندیشه سید حسین نصر را در زمره اسلام سیاسی و سنتی مورد بررسی قرار داده است (میر سیاسی، ۱۳۸۵).

هالالی، فاطمه و زمانی، طوبی (۱۳۹۵) مقاله‌ای را تحت عنوان (علم بومی از دیدگاه دکتر سید حسین نصر) را به نگارش درآورده‌اند. این مطلب پژوهشی در مجله معرفت، شماره ۷، سال سوم چاپ و منتشر شده است. در این مقاله ضمن تبیین دیدگاه‌های فکری و شرح زندگی دکتر نصر، علم را از دیدگاه فلسفه اسلامی مورد بررسی قرار داده‌اند (هالالی و زمانی، ۱۳۹۵).

ماحوزی، رضا و اعتصامی، مسعود (۱۳۹۵) پژوهشی را تحت عنوان (نظریه دولت در اندیشه سیاسی سنت‌گرایان) را به نگارش درآورده‌اند. این مطلب پژوهشی در فصلنامه دولت پژوهی، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، سال دوم، شماره ۷، چاپ و منتشر شده است. مبنای اندیشه سیاسی در این مقاله مستند به اندیشه سیاسی فرینهوف شووان، رنه گنون، و نیز سید حسین نصر بوده است (ماحوزی و اعتصامی، ۱۳۹۵).

آبراهامیان (۱۳۸۸) پژوهشی را تحت عنوان (تأملاتی در زندگی و اندیشه‌های سید حسین نصر) به نگارش درآورده است این مطلب پژوهشی به همت پایگاه مطالعاتی حوزه چاپ و در خدمت علاقه‌مندان موضوع قرار گرفته است. در این مقاله نویسنده ضمن تشریح سوانح زندگی سید حسین نصر، نیم‌نگاهی هم به افق فکری به‌ویژه اسلام سنتی نثر داشته است (آبراهامیان، ۱۳۸۸).

نوزانی، بهرام و اعتضاد السلطنه، نوژن (۱۳۹۳) پژوهشی را تحت عنوان (فتح الله گولن و جنبش اجتماعی و سیاسی وی در ترکیه) به نگارش درآورده‌اند. این پژوهش در فصلنامه مطالعات سیاسی جهان اسلام، سال سوم، شماره ۱۰ منتشر و در خدمت علاقه‌مندان موضوع قرار گرفته است. طبق دیدگاه‌های نویسنده، تأکید گولن بر الگوی همزیستی میان ادیان دوره عثمانی و الگوی سنتی آن دوران خود نشان از محافظه‌کاری و تأثیر سنت در اندیشه سیاسی وی دارد. سازگاری اسلام و مدرنیته، آموزش جوانان، امنیت، نقش زنان در جامعه و گفتگوی میان ادیان از مهم‌ترین عناصر فکری اندیشه گولن محسوب می‌شوند (نوزانی و همکاران، ۱۳۹۳).

فکری، محمد و اینانلو، مینا (۱۳۹۱) پژوهشی را تحت عنوان (بررسی جامعه‌شناختی جنبش فتح الله گولن بر مبنای نظریه بسیج منابع) را به نگارش درآورده‌اند. این مطلب پژوهشی در مجله مطالعات اجتماعی ایران، دوره هفتم، شماره سوم چاپ و منتشر و در خدمت علاقه‌مندان موضوع قرار گرفته است. در فرازی از این پژوهش تأکید شده است که: فتح الله گولن در میان مردم ترکیه به چند چیز شهره شده است. فعالیت در حوزه بین‌الادیانی، سازگار کردن اسلام و لائسیته، محکومیت علنی خشونت تحت نام اسلام و بالاتر از همه توجه به اهمیت والای آموزش در اسلام (فکری و اینانلو، ۱۳۹۱).

۳- بررسی و ارزیابی رابطه دین و دولت در اندیشه اسلام تمدنی و اجتماعی فتح الله گولن

همان‌گونه که در فرضیه اصلی تأکید شده است، رابطه دین و دولت در اسلام اجتماعی و تمدنی فتح الله گولن مبتنی بر الگوی تعامل می‌باشد. در مدل تعاملی دولت، دین را و دین دولت را نفی نمی‌کند بلکه رابطه آن‌ها تعاملی است. مسیر رابطه دین و دولت در اسلام اجتماعی و تمدنی گولن از اسلام لیبرالی و میانه‌رو عبور می‌کند. چنین اسلامی بر اصولی چون: جدایی دین از سیاست، انسان‌محوری، فردگرایی و خردگرایی تأکید می‌کند.

پویش الگوی دین و دولت گولن در اسلام لیبرالی نه مبتنی بر غرب‌گرایی محض و غرب‌ستیزی بلکه مبتنی بر تعامل انتقادی با غرب، تعامل مثبت و منتقدانه با مدرنیته غربی است. گولن در چنین بستری تلاش می‌کند که با تلفیق اسلام و مدرنیته غربی، به‌گونه‌ای که کمترین تنش میان این دو به وجود آید و حتی تنش‌های موجود نادیده گرفته شود، مدرنیته‌ای اسلامی حاصل گردد. این تلفیق سبب شده است تناقضات متعددی در فرایند تحولات موجود ترکیه روی دهد، که ظهور و بروز آنچه در عرصه اجتماع و چه در عرصه سیاست داخلی و خارجی ترکیه، به‌ویژه در دولت اردوغان مشهود است. همچنین در الگوی تعاملی از رابطه دین و دولت در اندیشه گولن، به دلیل اعتقاد به عدم رابطه اسلام و سیاست، امکان تشکیل دولتی اسلامی که کارگزار دین باشد وجود ندارد. باین‌حال، این جریان که به رهبری شخص گولن در عرصه بین‌الملل و در حوزه‌های آموزشی و فرهنگی فعال است، به سبب کارایی مناسبی که در عرصه‌های اقتصادی و فرهنگی از خود نشان داده نه تنها در داخل ترکیه که در بسیاری از کشورهای جهان، به‌ویژه کشورهای آسیای مرکزی و قفقاز، طرفداران فراوانی یافته است.

آموزه گولن در راستای الگوی تعاملی دین و دولت، درصدد برقراری رابطه میان اسلام و مدرنیته است برداشت گولن از اسلام پاسخی است که او به نیازهای زمانه می‌دهد. وی دانشمندی است که، از یک طرف، گوش به قرآن و سنت دارد و از سوی دیگر چشم به مسائل روزانه حیات گشوده است. او درصدد است، با اتکا بر پیروان جنبش نور، جامعه و نهادهای اجتماعی را تغییر دهد، از این رو با ارائه نسخه‌ای کاملاً عمل‌گرایانه از اسلام و با استناد به این حدیث پیامبر اکرم که می‌فرماید: بهترین شما کسی است که بیشترین سود را به مردم برساند، می‌گوید: می‌خواهم کسی باشم که برای منفعت مردم تلاش می‌کند. وی درصدد خلق جهانی مدرن و نو از قرآن و سنت است. بر این اساس، جنبش گولن را می‌توان جنبشی مذهبی همراه با طرفداری از مدرنیسم، ناسیونالیسم ترکی، سکولاریسم غیر ستیزه‌گر، تساهل و تسامح و دموکراسی، بدون قربانی کردن احکام مذهبی، نامید.

گولن در راستای الگوی تعاملی خود در ارتباط دین و دولت تلاش می‌کند که نوعی از مدرنیته را به دست دهد که با اسلام و ارزش‌های اسلامی در تضاد نباشد. همچنین او تلاش دارد که در پرتو الگوی تعاملی خود در ارتباط دین و دولت نوعی موازنه میان دین و سیاست ایجاد کند. الگوی تعاملی گولن در پرتو نوع نگاه او به اسلام، اجتماع و سیاست نیز مفهومی جدید می‌یابد. البته اسلام مورد نظر گولن اسلام گولن از نوعی مسامحه برخوردار است. گولن درباره اسلام، اجتماع و سیاست می‌گوید: اسلام‌گرایان میانه‌رو بر این باورند که بیشتر احکام اسلامی در باب زندگی شخصی افراد و انسان‌هاست و اسلام در خصوص مدیریت سیاسی و اجتماعی برنامه‌ای ندارد و تنها بخش کوچکی از آن درباره حکومت‌داری و کشورداری است.

فتح الله گولن نیز به پیروی از سعید نوری از مباحث و موضوعات سیاسی، همچون رابطه دین و سیاست، دوری می‌کند و درصدد است جایگزین‌های دیگری را نظیر مباحث اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی پیدا کند. در واقع از دیدگاه گولن، کشورداری بیشتر مقوله‌ای عرفی است تا دینی و همچنین جامعه باید بر اساس عقل مدیریت شود. به دیگر بیان، وی به نوعی به جدایی دین از سیاست معتقد و بر این باور است که دین و شریعت برای حوزه سیاسی برنامه‌ای نداشته و آن را به عرف واگذار کرده‌اند.

از این روست که گولن خود را خارج از دنیای سیاست می‌داند و صرفاً از طریق مؤسسات آموزشی، مالی و تبلیغاتی خود به ترویج اسلام می‌پردازد. او بر این باور است که آگاهی دینی از رهگذر مشارکت در نهادها و مؤسسات و فعالیت‌های اجتماعی شکل می‌گیرد و دوام می‌یابد نه از طریق اشاعه آن از بالا به پایین و دولت دینی. گولن این برداشت را به مردم نیز تسری می‌دهد و بر این باور است که مردم نیز به دنبال راه‌حلی خارج از حوزه سیاست‌اند و راه‌حل مشکلات خود را در فعالیت‌های اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی می‌بینند. از این روست که او با اسلام سیاسی مخالف است و در تلاش است جماعتی از مسلمانان مخالف اسلام سیاسی ایجاد کند.

مخالفت‌های گولن با اسلام سیاسی اربکانی و با دولت‌های دینی و اندیشه‌های دولت‌گرا، همچون اندیشه ولایت فقهی و مردم‌سالاری دینی و نیز حکومت‌هایی نظیر: حکومت عربستان

سعودی، در این چهارچوب تحلیل‌پذیر است. وی بر این باور است که این نمونه‌ها افراط‌گرایی دینی‌اند، زیرا دین مقوله‌ای فردی است و نباید آن را به عرصه‌های ورای آن کشاند.

دین در اندیشه اسلام لیبرالی و الگوی تعاملی گولن جایگاه ویژه‌ای دارد و ابزاری برای پرورش اندیشه تعاملی او در تبیین رابطه دین و دولت به شمار می‌رود. در این باره، گولن، تقدس و الهی بودن مذهب را باور دارد و از همین روست که معتقد است نباید از مقوله دین به‌عنوان ابزاری برای دستیابی به اهداف سیاسی و دنیوی استفاده شود. از نظر وی، ترکیب دین و سیاست سبب زدودن جنبه‌های قدسی از دین شده، آمیختگی سیاست با امیال زودگذر انسانی، باعث تخریب وجهه مذهب می‌شود. گولن در واقع مذهب را مبتنی بر ایمان و ایمان را امری به‌طور کامل قلبی و درونی می‌داند و معتقد است که نمی‌توان اسلام را نوعی ایدئولوژی صرف به شمار آورد، بلکه اسلام دینی فراگیر است که به‌هیچ‌وجه نمی‌تواند به‌عنوان ابزاری در خدمت سیاست قرار گیرد. در حقیقت، گولن به دنبال زدودن اقتدار دین از جامعه و تربیت پیروانی است که برخلاف جنبش‌های بنیادگرا و سلفی نه‌تنها در برابر تأسیس جامعه مدرن ایستادگی نمی‌کنند، بلکه نهایت تلاش خود را برای رسیدن به چنین جامعه‌ای به‌کار می‌گیرند. گولن تأکید می‌کند که اگر نوع بشریت به فهم درست و حقیقی ذات خدا، اسلام و عشق به آن نائل شود، همین تک مؤلفه می‌تواند او را به‌سوی تمدن اصیل راهنمایی کند. به‌عبارتی دیگر اسلام‌گرایی در منظومه فکری گولن، گونه‌ای از اسلام فرهنگی- اجتماعی است. که در ظاهر به‌هیچ‌وجه در پی واردکردن مقوله دین در بطن جامعه نیست و تنها کار ویژه دین و مذهب را در تعالی هرچه بیشتر روح بشر می‌بیند.

دولت در اندیشه اسلام لیبرالی و الگوی تعاملی گولن جایگاه ویژه‌ای دارد. در این رویکرد، دولت عالی‌ترین نهاد است و همواره باید تقویت شود. مهم‌ترین کارکرد دولت ایجاد ثبات، امنیت و رفاه است. در حقیقت، تنها ضامن صلح و ثبات و امنیت دولت است. از این رو باید آن را از طریق بسط و گسترش مشروعیت آن و افزایش توانایی‌اش در بسیج توده‌ها، تقویت و از این رهگذر جامعه را حفظ کرد. این نگاه به دولت مشابه تعریفی است که در اندیشه سیاسی مدرن غرب از دولت می‌شود. با این نگاه به دولت می‌توان رفتارهای دولت فعلی ترکیه و شخص عبدالله گل و رجب طیب اردوغان را بهتر تحلیل کرد، زیرا گولن را پدر معنوی دولت کنونی ترکیه می‌دانند، به‌ویژه اردوغان که احترام خاصی برای وی قائل است. همچنین، رفتارهای دولت ترکیه در قبال ایران، امریکا و اسرائیل در چهارچوب همین قرائت از دولت فهم‌پذیر است.

فتح الله گولن در کنار سایر همفکران خود نظیر: محمد کرکنجی ملقب به داداش روجو، از جمله طرفداران نظریه تقدم دولت بر اسلام‌اند، که ممکن است ریشه در تهدیدهای نظامی و جنگ‌هایی داشته باشد که در تجربه تاریخی ترک‌ها وجود دارد. برای مثال، گولن که اهل ارزروم در شرق ترکیه است و همواره تهدید کشورهای همسایه را شاهد بوده به این باور رسیده است که بدون دولت اسلام بی‌معناست. از سوی دیگر، منظور از دولت در تعریف گولن دولت سکولار است، یعنی دولتی که با بی‌طرفی نسبت به همه باورها و فلسفه‌ها بتواند امنیتی را که ضامن آزادی همه گروه‌ها و زیرمجموعه‌های جامعه است تضمین کند.

فتح الله گولن با اعتقاد به ایده حاکمیت انسان بر سرنوشت خود است که دموکراسی را تمام و کمال پذیرفته است و از این رو با روی کار آمدن دولت‌های ایدئولوژیک مخالفت می‌کند، خواه دولتی دینی باهدف ترویج اندیشه‌های دینی باشد و خواه دولتی لائیک، که مانع ترویج اندیشه‌های دینی شود، زیرا دولت کارکرد خاص خود را دارد و آن ایجاد امنیت است. در نقد دیدگاه اسلام‌گرایان میانه‌رو در خصوص موضوع دولت می‌توان گفت که اساساً رویکرد آن‌ها، بیش از آنکه برگرفته از سنت اسلامی باشد، از مدل حکومت‌داری عثمانی سرچشمه گرفته است. در حقیقت تأویل‌گرایی مبتنی بر تجربیات دوران عثمانی، به تقلیل‌گرایی در بسیاری از احکام اسلامی منجر شده است. به عبارت دیگر سیره پادشاهان عثمانی بیش از سیره رسول خدا برای آن‌ها اعتبار دارد که این امر درمکرد نگاه آن‌ها به مقوله دولت نیز صادق است.

الگوی تعاملی از رابطه دین و دولت گولن به وسیله پذیرش دموکراسی و آزادی نیز تقویت می‌شود. در نگاه اسلام‌گرایان لیبرالی چون گولن، بهترین شکل حکومت شکل دموکراتیک آن است. او بر این باور بود که حکومت تک‌حزبی نشان‌دهنده برداشتی غلط از دموکراسی است و جمهوری‌خواهی آتاتورک ترکیبی ناهمگون از غرب، شرق کمونیستی و دیکتاتوری جهان سوم است.

فتح الله گولن نیز منتقد جدی رژیم‌هایی است که از طریق انقلاب نظیر ایران یا با دیگر شیوه‌های خشونت‌بار در رأس هرم قدرت سیاسی قرار گرفته‌اند. او در روزنامه زمان که از مهم‌ترین روزنامه‌های ترکیه و جنبش اسلام ترکی است، همواره در نقد ایران و رفتارهای دولت‌مردان آن مطالبی درج می‌کند که این مخالفت‌ها صرفاً در ساحت نظر نیست. وی با کودتاها و نظامیان لائیک نیز مخالف بود، زیرا آن را عملی مخالف دموکراسی می‌دانست. همچنین در خصوص مدل اداره کشور وی طرفدار فدرالیسم بود، هرچند در عمل آن را در دوره عثمانی اجراشده نمی‌دانست و بر این باور بود که اجرای آن به دلیل تفاوت سطح گسترش گروه‌های مذهبی و قومی ممکن نیست. از دیدگاه او، فدرالیسم زمانی اجراشده است که قومیت‌ها با رسیدن به سطحی از همدلی به منزله جامعه محرک به صورتی یکپارچه به سوی تمدن حرکت کنند.

تمدن‌سازی و گرت‌برداری از طرح تمدنی وجه دیگر از الگوی تعاملی در رابطه دین دولت گولن است. در این باره فتح الله گولن نیز که می‌کوشد پس از طرح مباحث نظری درباره تمدن، الگویی برای تمدن‌سازی معرفی کند. به همین خاطر است که او ترکیه عثمانی را بهترین الگو برای جهان اسلام می‌داند، یعنی الگویی که متشکل از دو عنصر اسلام و ترکیه یعنی اسلام ترکی است. در حقیقت، اسلام حقیقی در نگاه گولن برداشت‌ها و استنباط‌های وی از دین اسلام است که بهترین نمونه آن را می‌توان در دوره عثمانی مشاهده کرد. وی با این تعبیر درصدد است اسلام آنتولویایی را برتر از اسلام اعراب قرار دهد. دو ویژگی مهم حکومت عثمانی، که فتح الله گولن قصد دارد آن را به الگویی برای جهان اسلام بدل کند، عبارت‌اند از: جدا نگاه‌داشتن مذهب از امور دنیوی، به طوری که در دوران عثمانی اصول شریعت در حوزه خصوصی کاربرد داشت و زندگی عمومی جامعه بر مبنای عرف که دولت متصدی و مسئول تدوین آن بود، تنظیم می‌شد و دوم تساهل و تسامح مذهبی چنانکه تساهل در میان پیروان ادیان مختلف رواج داشت. به بیان دیگر، گولن درصدد ترکی کردن اسلام است، یعنی

اداره جهان بر اساس تجربه ترکیه عثمانی که برابر است با تساهل و تسامح مذهبی و سیاست عرفی. این ایده سبب شده است جریان وی را جریان نو عثمانی‌ها لقب دهند. بر این اساس، گولن معتقد است که استنباط و تجارب مردم آناتولی از اسلام متفاوت از استنباط و تجارب دیگران به‌ویژه عرب‌هاست. او از اسلام آناتولیایی که مبتنی بر تساهل و تسامح و عاری از محدودیت‌های سخت‌گیرانه است، می‌نویسد و همواره بر لزوم آزادی عبادت و اندیشه در ترکیه تأکید می‌کند به طوری که می‌توان گفت وی درصدد اسلامی کردن ایدئولوژی ناسیونالیسم ترکیه و ترکی کردن اسلام است. در این میان آنچه اهمیت فراوانی دارد این است که وی می‌کوشد خود را رهبر معنوی جهان اسلام معرفی کند و از این رو خود را مروج و مبلغ این مکتب می‌بیند. گولن همچنین به پیروی از عثمانی‌ها معتقد است مسلمانان باید از فناوری و نوگرایی و مدرنیته استفاده کند تا به تمدن بدل شود، چنان‌که عثمانی‌ها به تحولات موجود در غرب توجه داشتند و از این رو مدرسی به شکل غربی حتی برای زنان ایجاد کردند. همچنین در سال ۱۸۷۶ م پارلمان تشکیل دادند و نیز به تدوین قانون اساسی پرداختند. گولن نیز در خصوص فرهنگ و رابطه آن با تمدن معتقد است فرهنگ اساس تمدن است.

او می‌گوید: فرهنگ متشکل از ایمان معین، جهان‌بینی مفهوم زندگی و توانمندی‌های زبانی و تاریخی است و اگر قرار باشد اختلافات نژادی به اندازه اختلافات جغرافیایی، منطقه‌ای و طبیعی تأثیرگذار باشد، می‌توان دائماً از ویژگی ملت سخن گفت. گولن به اندیشه‌های لیبرالیستی نظیر کثرت‌گرایی دینی، تساهل و تسامح، توجه به حقوق زنان، حقوق بشر، آزادی بیان و عقیده با رویکرد اسلامی باور دارد و از آن‌ها برای تائید، تقویت و قوام‌الگوی تعاملی خود در رابطه دین با دولت در اسلام اجتماعی استفاده می‌کند. در این باره اسلام‌گرایان میانه‌روی به‌ویژه فتح‌الله گولن بر این امر تأکید دارند که می‌توان به اندیشه‌های لیبرالیستی معتقد و پایبند بود بدون اینکه اسلام و احکام آن قربانی شوند. این رویکرد مقتضای زمان امروز است، از جمله این اندیشه‌ها می‌توان به کثرت‌گرایی و تساهل و تسامح اشاره کرد که از اندیشه‌های سعید نورسی سرچشمه می‌گیرد. وی، با اتکا به این اندیشه از گفت‌وگوی بین‌الادیانی میان اسلام و مسیحیت حمایت می‌کرد و می‌کوشید میان مسیحیت غرب و اسلام الفت ایجاد کند و همچنین در درون اردوگاه جهان اسلام اندیشه تقریب را به شدت پیگیری می‌کرد. فتح‌الله گولن نیز قائل به تسامح و تساهل است با این تفاوت که حیطة و دامنه گسترده‌تری برای آن در نظر می‌گیرد. او برخلاف سعید نورسی قائل به گفت‌وگوی بین‌الایمانی است، زیرا سکولاریست‌ها و غیرمسلمانان را نیز شامل می‌شود در حالی که تساهل و تسامح نورسی ناظر بر همزیستی مسالمت‌آمیز میان ادیان مذاهب مختلف اسلامی بود. گولن این رهیافت را راهی برای احیای کثرت‌گرایی فرهنگی امپراتوری عثمانی، تأمین ثبات ترکیه و جلوگیری از بروز کشمکش‌هایی از نوع منازعه اهل سنت و علویان می‌داند. وی می‌گوید:

اگر بتوانیم همدیگر را با سعه صدر تحمل کنیم، در کشور اعتماد و صلح و آرامش حاکم خواهد شد.

گفتن این نکته ضروری است که اگرچه مباحث مربوط به مدارا گری گولن مشابه مباحث لیبرالیستی است، عقاید وی ریشه در سنت دیرینه صوفی گری موجود در ترکیه دارد، زیرا اسلام در ترکیه به شدت تحت تأثیر قرائت صوفیانه از اسلام است.

گولن در باب حقوق زنان نیز بر این باور است که حجاب از مسائل فرعی اسلامی است و هیچ‌کس نباید پیشرفت زنان را به بهانه لباسی که می‌پوشند، مانع شود. بر این اساس، زنان می‌توانند پست‌های مدیریتی بر عهده گیرند. همچنین هیچ‌کس نباید دیگری را به سبب پیروی از مذهبی خاص لعن و نفرین یا شخصی را به سبب الحاد تحقیر و سرزنش کند و هیچ‌کس نباید به دلیل نوع لباس یا اندیشه‌اش مورد انتقاد قرار گیرد. او اعتقاد به گفت‌وگوی بین المذاهب و بین الادیانی را به سطح گفت‌وگوی بین ابایمانی ارتقا داده و تاکنون در عمل نیز به این عقیده پایبند بوده است. در این خصوص باید گفت اندیشه اسلام‌گرایان اگرچه می‌تواند مدافع حقوق زنان در برابر لائیک‌ها باشد و حقوقی همچون آزادی حجاب را برای آن‌ها به رسمیت بشناسد، مشخصاً تمایزی با اندیشه‌های لیبرالیستی ندارد. در حقیقت اندیشه‌های اسلام‌گرایان در باب زنان به صراحت تکالیف اجتماعی اسلام را برای زنان بیان نمی‌کند و از این رو، ممکن است سبب ظلم به زنان با نام آزادی شود، اتفاقی که مشابه آن در غرب روی داده است. در خصوص تساهل و تسامحی که در ترکیه امروز در جریان است نیز باید گفت این مقوله شعار بسیار زیبایی است که عمل کردن به آن بسیار مشکل است، زیرا در ترکیه امروز شیعیان، کردها و بسیاری از علویان از آزادی‌های لازم محروم‌اند. از یک‌سو، لائیک‌ها مانع بسیاری از گروه‌ها می‌شوند و از سوی دیگر خود اسلام‌گرایان میانه‌رو نمی‌توانند بسیاری از اندیشه‌ها را بپذیرند، چنان‌که با اسلام‌گرایان سیاسی اربکانی مخالفت می‌کنند و با وجود گفت‌وگو با ادیان دیگر، گفت‌وگوی درون‌گفتمانی را هنوز به رسمیت نشناخته‌اند.

در مجموع می‌توان گفت اسلام‌گرایان میانه‌رو به‌ویژه گولن می‌کوشند اندیشه‌های لیبرالیستی را با مبانی اسلامی هماهنگ و آن را وارد بافت اجتماعی کنند.

ترابی، یوسف و پیروز فر، مهدی (۱۳۹۶) پژوهشی را تحت عنوان (نوع‌گمانی‌گری و نوسلفیت: مطالعه موردی فتح‌الله گولن و یوسف القرضاوی) به نگارش درآورده‌اند. این مطلب پژوهشی در مجله دو فصلنامه علمی-پژوهشی جامعه‌شناسی سیاسی جهان اسلام، دوره ۵، شماره ۲ چاپ و منتشر شده و در خدمت علاقه‌مندان موضوع قرار گرفته است. طبق دیدگاه‌های نویسندگان در این مطلب، گولن اسلام را امری قلبی و جدای از سیاست می‌داند در حالی که قرضاوی، جدایی دین از سیاست را با اسلام بیگانه می‌خواند. بنابراین اگرچه گولن سکولاریسم را ترویج می‌کند، قرضاوی معتقد است که سکولاریسم در اسلام هیچ‌گاه پذیرفته نیست. در بعد شباهت‌ها، دیدگاه‌های گولن و قرضاوی درباره دموکراسی، به‌طور تقریبی به هم نزدیک بوده و هر دو نفر، دموکراسی را می‌پذیرند؛ در همین راستا گولن و قرضاوی هر دو زنان را از عناصر جامعه مدنی می‌دانند ولی قرضاوی برخلاف گولن رعایت تمامی شئون اسلامی را پیش شرط حضور زنان در جامعه می‌داند؛ بنابراین در حالی که گولن تفکر نوع‌گمانی را توصیه می‌کند که به ارزش‌های قومی و نژادی، آمیخته است و با اصول و مبانی امت واحده اسلامی در قرآن و سیره

پیامبر، حضرت محمد مصطفی (ص) تقابل دارد، در مقابل، قرضاوی به عدم اصالت قومیت و نژاد و اصالت امت واحده اسلامی، معتقد بوده که به مبانی اسلامی نزدیک‌تر است.

امید پور، سجاد و خرمشاد، محمد باقر (۱۳۹۵) پژوهشی را تحت عنوان (کـنـش دموکراتیک جنبش‌های اسلامی در ترکیه با تأکید بر طریقت اسلامی) به نگارش درآورده‌اند. این مطلب پژوهشی در دو فصلنامه علمی - پژوهشی جامعه‌شناسی سیاسی جهان اسلام، دوره، ۴ شماره ۲ چاپ و منتشرشده و در خدمت علاقه‌مندان موضوع قرارگرفته است. در فرازی از این مطلب پژوهشی آمده است که: تقابل و تعامل دین و دولت در ترکیه، برآیندهای خاص جامعه‌شناختی داشته که از یکسو مدلول پدیده‌های سیاسی در گذشته و از سوی دیگر، دلیل مناسبات سیاسی - اجتماعی در آینده بوده است. ترکیه اگرچه چند بار کودتای نظامی را تجربه کرد، به نظرمی رسد که نسبت به دیگر کشورهای اسلامی، خاورمیانه دموکراسی کارا تر و مؤثری داشته باشد. دموکراسی در این کشور اگر نگوئیم نهادینه شده است ما در حال نهادینه شدن است. سنت دموکراتیک در این کشور نسبت به سایر کشورهای خاورمیانه قابل قیاس نیست.

نوروزی فیروز، رسول (۱۳۹۱) پژوهشی را تحت عنوان (اسلام ترکی تقابلی با اسلام انقلابی، مروری بر اندیشه‌های فتح الله گولن) را به نگارش درآورده است. این مطلب پژوهشی در شماره ۱۹ مجله رهیافت انقلاب اسلامی منتشرشده است. در فرازی از این پژوهش آمده است که: گولن حکومت‌های دموکراتیک مبتنی بر آزادی، حق انتخاب و فردگرایی (اما نه فردگرایی مطلق) را ستایش می‌کند. وی همچنین این نوع از حکومت‌ها را با زمان و واقعیت سازگار می‌داند و معتقد است اسلام امروزه با دموکراسی مدرن لیبرال سازگار است. گولن علاقه‌ای ندارد که دولت، شریعت یا قوانین اسلامی را به کار گیرد چراکه بر این باور است که بخش کوچکی از احکام اسلامی به حکومت و کشورداری مربوط می‌شود. او بهترین شکل حکومت را حکومت‌های دموکراتیک می‌داند.

نظر به پژوهش‌های انجام‌گرفته، تاکنون پژوهشی جامع و کامل در باب مطالعه تطبیقی رابطه دین و دولت در اندیشه اسلام سنتی سید حسین نصر و اسلام تمدنی و اجتماعی فتح الله گولن به عمل نیامده است. لذا پژوهش حاضر با وام و بهره‌گیری از برخی عناصر و داده‌های پژوهش‌های انجام‌گرفته، به بررسی موضوع به همراه ارائه پیشنهادها و راهکارها آن‌هم در قالب استنتاجات نظری دست یازیده است.

در پژوهش حاضر رابطه دین و دولت در اندیشه اسلام سنتی سید حسین نصر و اسلام تمدنی و اجتماعی فتح الله گولن مورد بررسی قرار گرفت. در این رساله اثبات گردید که از میان الگوهای رابطه سه‌گانه رابطه دین و دولت، رابطه دین و دولت در اسلام سید حسین نصر مبتنی بر رابطه ادغام و اتحاد و رابطه دین و دولت در اسلام اجتماعی و تمدنی فتح الله گولن مبتنی بر الگوی تعامل می‌باشد. رابطه ادغام و اتحاد به تمیز و هم آمیختگی دین و دولت تأکید دارد، در حالی که در الگوی تعامل نوعی همکاری میان دین و دولت وجود دارد و بر هم تأثیرگذار و از هم اثر می‌پذیرند.

درباره اسلام سنتی با اتکا بر یافته‌ها و تحلیل آن‌ها گفته شد که اسلام سنتی سید حسین نصر عناصر و شاخص‌هایی چون: حکمت خالده، شهود، وحی الهی، وحدت باطنی و متعالی، الهامات قدسی و شریعت می‌باشد. درباره اسلام اجتماعی و تمدنی فتح الله گولن نیز با استناد به مجموعه‌ای داده‌ها گفته شد که اسلام اجتماعی و تمدنی فتح الله گولن دارای شاخص‌ها و عناصری چون: لیبرالیسم، دموکراسی، دین و شریعت، عدالت، اعتماد، استقلال و آزادی، توسعه باوری، علم‌گرایی، تعامل، تسامح، سیاست دفاعی، ناسیونالیسم، حق انتخاب، فردگرایی، مدنیت، سکولاریسم ولایسیته می‌باشد.

به این ترتیب این نتیجه‌گیری کلی حاصل گردید که وجه تشابه اسلام سنتی سید حسین نصر و اسلام اجتماعی و تمدنی فتح الله گولن در تأکید آن‌ها بر اسلام است اما به عنوان تمایز باید گفت که در اسلام تمدنی و اجتماعی گولن تجدید پذیرفته می‌شود و در اسلام سیاسی نصر ستیز حداکثری با غرب و مدرنیته و تجدد دارد و اساساً سنت الگو و مبنای عمل است. اسلام سیاسی نصر صد در صد دینی است و قایل به پذیرش تجدد نیست، و تلاش دارد که به اسلام سیاسی یا سنتی برسد، اما اسلام اجتماعی گولن سکولار و الزاماً اسلامی نیست و احتمال رسیدن آن به اسلام سیاسی صفر است.

نکته آنکه اسلام سنتی و سیاسی سید حسین نصر ابزارهایی چون: شریعت، امر قدسی، حکمت خالده، وحدانیت، دین‌گرایی، اسلامیت و شهود را برای پیوند دین و دولت بکار می‌گیرد تا شکل دولت در الگوی سلطنت بخواهد حافظ دین شود. به‌واقع در هدف سید حسین نصر در رابطه دین دولت تلاش برای معناگرایی پیرامون انسان، معنویت بخشی به هستی معرفت و انسان، ورود به قلمرو معنا از طریق سنت، اتکا به نظم طبیعت برای نمایش حکمت خداوند، اتکا به الهیات رهایی‌بخش و سرانجام برای وصل طبیعت به ماورای آن جهت دستیابی به وحدت هستی تلاش می‌کند. به این ترتیب و با توجه به تبویب الزامات تحقق رابطه دین و دولت در اندیشه سید حسین نصر باید گفت که ادغام و اتحاد دین و دولت، بهترین مدل برای تعریف رابطه این دو نهاد است. به این ترتیب مسئله اصلی در ارتباط با الگوی رابطه دین و دولت در اندیشه نصر این است که در جهانی کنونی با این وضعیت آشفته که هر چه بیشتر بشر را از ریشه‌ی الوهی خود دور می‌سازد، چگونه می‌توانیم آموزه‌های دینی را مطرح سازیم و با آن‌ها تعامل کنیم. لذا در بن‌مایه‌ی فکری نصر نیز همان تقابل یا تعامل میان سنت و تجدد حضور دارد، جز اینکه، او این سنت را در معنایی

خاص و عمدتاً دینی به کار می‌برد. در مجموع نصر در ترسیم جامعه ایدئال و بهترین نوع حکومت با نقد نظام سیاسی مدرن دفاع از سنت‌ها و دفاع از معرفت یا علم قدسی حکومت سلطنت دینی را به‌عنوان بهترین نوع حکومت مطرح می‌کند. در حکومت سلطنت دینی مورد نظر نهاد دین با نهاد دولت ارتباط دارد و با تمزیح یکدیگر به حکومت سلطنت دینی می‌انجامد که وظیفه‌ای جز دفاع از شریعت، طرد سکولاریسم و تجدد و در نهایت ترویج عقل و معرفت قدسی و دفاع از سنت‌ها را ندارد.

در حالی که اسلام تمدنی و اجتماعی فتح الله گولن در جهت رسیدن به طرح تازه از خوانش‌ها و قرائت‌های اسلامی، ابزارهایی چون: مدرنیته و تجدد، دموکراسی و لیبرالیسم، کار را برای پیوند دین و دولت بکار می‌گیرد تا به شکل دولت در الگوی سوسیال دموکراسی نائل آید. در واقع هدف اصلی از پیوند دین و دولت در اسلام تمدنی و اجتماعی گولن، تلاش برای ایجاد جامعه اسلامی متعهد و در عین حال مرفعی و برخوردار از علم و معرفت و فن‌آوری جدید است تا بدین طریق دوران تفوق جهان غرب بر جهان اسلام به سر آید. در واقع گولن در راستای الگوی تعاملی خود در ارتباط دین و دولت تلاش می‌کند که نوعی از مدرنیته را به دست دهد که با اسلام و ارزش‌های اسلامی در تضاد نباشد. همچنین او تلاش دارد که در پرتو الگوی تعاملی خود در ارتباط دین و دولت نوعی موازنه میان دین و سیاست ایجاد کند. جان کلام آنکه، الگوی تعاملی گولن در پرتو نوع نگاه او به اسلام، اجتماع و سیاست نیز مفهومی جدید می‌یابد. البته اسلام مورد نظر گولن اسلام گولن از نوعی مسامحه برخوردار است. گولن درباره اسلام، اجتماع و سیاست می‌گوید: اسلام‌گرایان میانه‌رو بر این باورند که بیشتر احکام اسلامی در باب زندگی شخصی افراد و انسان‌هاست و اسلام در خصوص مدیریت سیاسی و اجتماعی برنامه‌ای ندارد و تنها بخش کوچکی از آن درباره حکومت‌داری و کشورداری است.

۵- منابع

- ۱- نوازی، بهرام (۱۳۹۳) فتح الله گولن و جنبش اجتماعی - سیاسی وی در ترکیه، فصلنامه مطالعات سیاسی جهان اسلام، سال سوم، شماره ۱۰.
- ۲- نوازی، بهرام و اعتضاد السلطنه، بیژن (۱۳۹۳) فتح الله گولن و جنبش اجتماعی و سیاسی او در ترکیه، فصلنامه علمی مطالعات سیاسی جهان اسلام، شماره ۱۰.
- ۳- فتح‌الله گولن و جنبش اجتماعی - (۱۳۹۳) نوازی، بهرام و اعتضاد السلطنه، نوژن و صالحی، معصومه سیاسی وی در ترکیه، مطالعات سیاسی جهان اسلام، قزوین: دانشگاه بین‌المللی امام خمینی، سال سوم، شماره ۱.
- ۴- نصر، سید حسین (۱۳۸۱) سنت، هنر، معنویت، ترجمه امیر مازیار، سروش اندیشه، سال اول، شماره دوم.
- ۵- نصر، سید حسین (۱۳۸۹) پیوند فلسفه و عرفان در جهان اسلام، ترجمه مسعود صادقی علی‌آبادی، پژوهشنامه متین، سال دوم، شماره هفتم.

- ۶- ماحوزی، رضا (۱۳۹۵) نظریه دولت در اندیشه سنت‌گرایان، فصلنامه دولت پژوهی، سال دوم، شماره ۷.
- ۷- ماحوزی، رضا (۱۳۹۵) نظریه دولت در اندیشه سیاسی سنت‌گرایان، فصلنامه دولت پژوهی، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، سال دوم، شماره ۷.
- ۸- فکری، محمد و اینانلو، مینا (۱۳۹۱) بررسی جامعه‌شناختی جنبش فتح الله گولن بر مبنای نظریه بسیج منابع، مجله مطالعات اجتماعی ایران، دوره هفتم، شماره ۳.
- ۹- فیرحی، داود (۱۳۸۵) تجدد در ایران، مجله اندیشه پویا، شماره ۱۸.
- ۱۰- حقیقت، سید صادق (۱۳۷۶) ارتباط فلسفه سیاسی و فقه سیاسی، مجله حکومت اسلامی، شماره سوم.
- ۱۱- نصر، سید حسین (۱۳۸۵) اسلام، مذهب و تاریخ تمدن، ترجمه عباس گیلور، تهران: انتشارات روزبهان.
- ۱۲- فیرحی، داود (۱۳۸۲) نظام سیاسی و دولت در ایران، تهران: نشر سمت.
- ۱۳- حسینی زاده، محمدعلی (۱۳۸۶) اسلام سیاسی در ایران، قم، دانشگاه مفید.
- ۱۴- حقیقت، سید صادق (۱۳۹۳) مبانی اندیشه سیاسی در اسلام، قم، انتشارات دانشگاه مفید.
- ۱۵- حقیقت، سید صادق (۱۳۸۵) مبانی دولت در اسلام، تهران، انتشارات سمت.
- ۱۶- بشیریه، حسین (۱۳۸۷) عقل و سیاست، تهران، انتشارات نگاه معاصر.
- ۱۷- بروجردی، مهرزاد (۱۳۸۷) روشنفکران ایرانی و غرب، ترجمه جمشید شیرازی، تهران: نشر و پژوهش فرزاد روز.
- ۱۸- آبراهامیان، پروانه (۱۳۸۸) ایران بین دو انقلاب، ترجمه احمد گل محمدی و محمد ابراهیم فتاحی، تهران: نشر نی.
- ۱۹- ابوزید، نصر حامد (۱۳۹۳) چنین گفت ابن عربی، ترجمه سید محمد راستگو، تهران: نشر نی.
- ۲۰- Gulen, Fehullah (۲۰۱۲), "Is the Gulen Movement a political movement, action or actor?", Fethullah Gulen Official Web Site, <http://en.fgulen.com/aboutgulen-movement/۴۰۴۷-is-the-gulen-movement-a-political-movement-actionor-actor>.
- ۲۱- Gulen, Fehullah (۲۰۱۲), "Is the Gulen Movement a political movement, action or actor?", Fethullah
- ۲۲- Gulen, Fehullah (۲۰۱۲), "Is the Gulen Movement a political movement, action or actor?", Fethullah Gul en Official Web Site, <http://en.fgulen.com/aboutgulen-movement/۴۰۴۷-is-the-gulen-movement-a-political-movement-actionor-actor>.
- ۲۳- Gulen, Fethullah (۲۰۰۰), "Advocate of dialogue", Fairfax: The Fountain.
- ۲۴- Gulen, Fethullah (۲۰۰۰), "Pearls of Wisdom", Fairfax, VA: the Fountain.
- ۲۵- Gulen, Fethullah (۲۰۰۲) Essay-Perspectives-Opinions , New Jersey.